

BERECZKI ANDRÁS

MODERNIZÁCIÓ ÉSZTORSZÁGBAN

Észtország történetének utolsó negyedszázada – a kezdeti nehézségek ellenére – az élet minden területén látványos fejlődést hozott. A statisztikai adatok tükrében meglepve tapasztalhatjuk, hogy a kis balti állam a függetlenség helyreállításától kezdve óriási utat járt be, és a legutóbbi időkben szinte az innováció és a hatékonyság szinonimájává vált Európában. 2017 második felében Észtország tölti be az EU soros elnöki tisztségét, 2018-ban pedig kikiáltásának 100. évfordulóját ünnepli a kis ország. Vajon minek köszönhetők a sikerek és ez a nagy átalakulás? Az alábbi rövid áttekintés – a bevezető geopolitikai és történeti gondolatokat követően – az utóbbi évtizedek néhány jellemző észtországi jelenségét próbálja bemutatni az integráció, a gazdaság, az információtechnológia és az oktatás változásain keresztül.

Észak-Európa és a Baltikum soha nem vonzotta különösebben a magyar tudományos érdeklődést. A magától értetődő különbségek talán háttérbe szorították a meglévő párhuzamokat. A finnnek és az észtekkel kapcsolatos rokonságtudat erősödése azonban hozzájárult ahhoz, hogy egyre több információ láthasson napvilágot e régióról és az ott élő népekről.

A magyar és az európai jogtudomány egykori jeles képviselője, az Észtországot kitűnően ismerő Csekey István professzor, aki nyolc évet töltött vendégprofesszorként a Tartui Egyetemen, a két világháború között a balti államokat olyan átmeneti területnek nevezte Nyugat- és

**Észtország ismét
gazdasági és kulturális
közvetítő szerepet
tölthet be
Nyugat és Kelet között.**

Kelet-Európa között, amelyik elzárja Oroszországot a tengertől, és amelynek északabbi része a protestáns német hatások miatt a közép-európai szellemi kultúra határterületét alkotja. A Baltikum keleti határa egybeesik azzal a határsávval, amelynek mentén a vikingek (varégek) a Finn-öböltől eljutottak az Azov-tengerig – írta Csekey. Ez a sáv választotta el az oroszokat Európa más népeitől, a keleti és a nyugati egyházat, a cirill és a latin írásbeliséget. Észtország függetlenné válását (1918) követően pedig ismét a Narva folyó és a Peipus-tó képezte a határt Kelet és Nyugat között, mint az észti területek meghódítását követően a 13. század elejétől kezdve. Gyakorlatilag eddig a határig nyomult előre Báthory István lengyel király is a 16. század végén. A Nagy Péter cár győzelmével záruló ún. északi háborút (1700–1721) követően e balti-tengeri kormányzóságok Oroszország részét alkották két évszázadon keresztül. A Baltikum volt – Csekey megfogalmazásában – „Oroszország ablaka”, amelyen át Nyugat-Európába tekintett. Ez volt a birodalom legműveltebb vidéke, ahová már hét évszázada tartott a németek beáramlása, akik magukhoz ragadták a földbirtokokat, a kereskedelmet és a szellemi élet irányítását. Érdekesség, hogy az ismert földrajztudós, Haltenberger Mihály, aki Csekeyhez hasonlóan vendégprofesszorként dolgozott Tartuban az 1920-as években, Észtországot földrajzi és néprajzi értelemben is Észak-Európához sorolta.

Kb. két évtized függetlenség után a balti államokat 1940-ben a Szovjetunióhoz csatolták, 1941–1944-ben német megszállás következett, majd ismét folytatódott a szovjet korszak deportálásokkal, kolhozokba kényszerítéssel stb. A sztálini terrort – az 1950-es évek közepére – lassanként felváltotta hrucsovi olvasás időszaka, amit egy évtizeddel később a brezsnyevi pangás korszaka követett. Gorbacsov 1985-ben került az egyre súlyosabb gazdasági válságba sodródó birodalom élére, amelyet azonban komoly erőfeszítései ellenére sem sikerült már egyben tartania. Lassanként szabaddá vált a sajtó, és a balti tagköztársaságok 1988-tól – egyre gyorsuló ütemben – megindultak a függetlenedés útján. A cél tehát egyre biztosabbá vált, de kétségek is merültek fel bőven, hiszen nem teljesen magától értődő, hogy a kis népek saját államisággal rendelkezessenek – méghozzá egy katonai szuperhatalom közvetlen szomszédságában.

Az ismert észti író, műfordító, filmes és későbbi köztársasági elnök, Lennart Meri már a *második nemzeti ébredésnek* is nevezett függetlenedés, az ún. *daloló forradalom* idején arra hívta fel honfitársai figyelmét, hogy a jövőben már ne kis, elfelejtett államként beszéljenek Észtországról. A világ ugyanis rengeteget változott a 20. század első feléhez képest. 1988-ban az ENSZ akkori 172 tagállama közül 59 volt azonos nagyságú vagy kisebb Észtországnál, a lakosság száma pedig 53 államban volt ugyanakkora vagy kisebb, mint Észtországban. Másrészt pedig szép számmal vannak nagyobb, saját államisággal nem rendelkező népek. A rendszerváltoztatás és a függetlenedés folyamatában kezdettől fogva benne volt, hogy tudni kell alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, hogy Észtország és az észtek sikeresek lehessenek akkor, amikor vagy két emberöltő elteltével ismét a kezükbe vehetik sorsuk irányítását.

Az Észt Köztársaság függetlenségét 1991. augusztus 20-án állították helyre. Az azóta eltelt több mint negyedszázad már meghaladja a két világháború közötti (1918–1940) önálló államiság időszakát. Mindkét függetlenné válást a körülmények szerencsés összjátéka tette lehetővé, de a kínálókozó lehetőségeket késlekedés nélkül meg is kellett ragadni, s ehhez az eltökéltség mellett a nemzet egységére is szükség volt. Hosszú időn keresztül nem sok realitása volt annak, hogy

az észtek valaha is újra élhetnek még az önrendelkezés jogával. Észt szempontból nézve évtizedeken át lehangolóan és kilátástalannak tűnt a helyzet azért is, mert erőltetett ütemben folyt a nem észtek betelepülése, betelepítése, és kézzelfogható közelségbe került az az idő, amikor az észtek kisebbségbe kerülhetnek saját hazájukban. Fél évszázad szovjet valósága és keserű tapasztalata sem ölte ki azonban az észtekből a vágyat a függetlenség helyreállítására. Segített ebben az önálló államiság viszonylag közeli emléke, az iskolázottság és a kultúra színvonal, a hagyományok és az erőszakos szovjet politika sikertelensége. Érdekes módon még a szovjet korszakban beköltöző nem észtek egyharmada is támogatta a saját államiságot.

A függetlenség helyreállítását – és annak mások általi elismerését – követően biztosítani kellett a stabilitást az ország kül- és belpolitikájában, meg kellett szabadulni a megszállónak tekintett szovjet (majd orosz) csapatoktól, ami végül csak 1994 nyarán következett be. Biztos alapokra kellett helyezni az ország gazdasági életét, kivezetni abból a válságból, amelybe a Szovjetunió szétesése előtt került. Be kellett bizonyítani a világnak, hogy e kis állam képes eleget tenni a vele szemben támasztott követelményeknek. Ugyanakkor valahogyan meg kellett oldania az egyik pillanatról a másikra kisebbségi helyzetbe került egykori bevándorlók problémáit is.

Állampolgárság és integráció

■ Alapvető különbség a jelenlegi Magyarországon kívül élő magyarsághoz képest, hogy Észtország kisebbségeinek döntő többsége nem számít ún. *hagyományos kisebbségnek*. Míg 1934-ben az észtek az ország lakosságának kb. 88 százalékát alkották, addig 1945-re az arányuk 97,3%-ra nőtt, mert 1944–1945-ben visszacsatolták az Orosz Föderációhoz a függetlenné váláskor – a tartui békében (1920) – Észtországhoz került területeket. A nem észtek ekkor kezdődött tömeges bevándorlásának következtében azonban az észtek aránya 1989-re 61,5 százalékra csökkent.

Kezdetben elsősorban a közelebbi területekről vándoroltak be, majd egyre távolabbi vidékekről is érkeztek. Egy részük toborzott munkaerő volt, mely az építkezéseken és a nehéziparban talált munkát, más részük már korábban ott élő rokonaik hívására érkezett, de – különösen az 1980-as években – szép számmal települtek be egykori háborús veteránok is a családjaikkal együtt. A bevándorlási folyamat természetesen a moszkvai központi hatalom támogatását is élvezte. Ez utóbbit támasztotta alá többek között az is, hogy az újonnan épített összkomfortos lakások többségét a beköltözőknek utalták ki, akik így elsősorban a nagyobb településeken éltek. Az északkeleti városokban (Narva, Sillamäe, Kohtla-Järve) abszolút többségbe kerültek (Narvába a háború után észtek be sem települhettek), míg Tallinnban nagyjából a lakosság felét tették ki az újonnan érkezők. A beköltözők döntő többségükben oroszok voltak, akik közé – anyanyelvi oktatással nem rendelkezve – lassanként beolvadt sok más bevándorolt nemzetiség képviselője is. A Szovjetunió különböző területeiről származók több szempontból is heterogén tömeget alkottak, mely leginkább kulturális tekintetben különült el az őslakos észtektől. A szovjet időben az észt nyelvről és kultúráról egyébként a nem észt felnőttek és diákok csak minimális ismereteket szereztek a motiváció hiánya, illetve a kis óraszám miatt. Észtország függetlenségének helyreállításakor az az érdekes és abszurd helyzet állt elő, hogy a többség sokkal jobban ismerte a kisebbség nyelvét, mint a kisebbség a többség nyelvét.

A rendszerváltoztatás idején egyértelművé vált az észtországi oroszok ideológiai megosztottsága. Egy részük támogatta a függetlenedési törekvéseket, másik részük az egységes és szocialista Szovjetunió fennmaradását kívánta. Az egyébként is szűknek nevezhető helyi orosz elit komoly hányada elkötelezte magát ez utóbbival kapcsolatban, kompromittálódott, s így részben ki is esett a későbbiekben a vezetésből. Lettországtól eltérően itt nem alakult ki komoly erőt képviselő orosz párt. Edgar Savisaar Centrumpártja mellett fokozatosan más észtpártokban is egyre több orosz politikus jelent meg. A politikai megosztottsághoz természetesen az is hozzájárult, hogy az első szabad választások idején, 1992-ben a lakosság 32 százaléka nem rendelkezett észtpárti állampolgársággal, így nem vehetett részt a választáson.

Az állampolgárság kérdésében egy olyan precedens nélküli problémát kellett kezelni, amelynek megoldására a Nyugat sem rendelkezett egyértelmű, kész javaslatokkal. Szovjet utódállamként elvileg azonnal észtpárti állampolgárságot lehetett volna adni az oda a II. világháború után betelepült oroszoknak, ukránoknak, fehérorosznak stb., ahogyan azt a Szovjetunió, majd Oroszország követelte is. A jogfolytonosságra, a megszállásra és az észtpárti nép önrendelkezési jogára hivatkozva az újjászületett észtpárt állam azonban nem adott automatikusan észtpárti állampolgárságot minden ott-tartózkodónak, hanem csak azoknak, akik (vagy szüleik) a két világháború közötti Észtpárti Köztársaság állampolgárai voltak (1940. június 16. előtt). Kezdetben 2 év helyben lakás volt előírva azok számára, akik honosítás útján kívántak észtpárti állampolgárságért folyamodni, amit az 1995-ös új törvény 5 évre emelt. Követelmény volt továbbá a sikeres alapfokú észtpárti nyelvvizsga, és állampolgári ismeretekből is vizsgázni kellett. Az állampolgársággal nem rendelkezők több százezres tömege 2017-re fokozatosan 80 000 fő alá csökkent, 32 százalékról 6%-ra, de ez még mindig nagyon sok embert jelent. Több mint százezer orosz állampolgárságért folyamodtak.

Az Észtpártba bevándorló oroszok és utódaik sokként élték meg, hogy a birodalomban egykor többséget alkotó vezető nemzetiségből az észtpárt nyelvű nemzetállamban egyszerre kisebbséggé, külföldiekké, állampolgársággal nem rendelkező tömeggé váltak. Az utóbbi időben azonban egyre inkább belátták, hogy a Szovjetunió már nem tér vissza, Észtpárt nem omlott össze, és a nemzetközi érintkezés nyelve már nem az orosz. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy megerősödjön a motiváció a nyelvtanulással és az integrációval kapcsolatban. Egy 2011 nyarán megjelent felmérés azt bizonyítja, hogy pártszimpátiától függetlenül mind az észtpárt, mind az észtpárti oroszok döntő többsége azt tartja helyesnek, ha minél fiatalabb korban és minél intenzívebben kezdik el az észtpárt nyelv oktatását.

Átfogó integrációs programok készülnek, komoly apparátus foglalkozik a kérdéssel, az ezzel kapcsolatos párbeszéd egyre jellemzőbbé válik. A programok szervezői természetesen nem „elésztesíteni” kívánják az oroszokat, hanem az észtpárti nyelvtudás javításával azonos feltételeket teremteni a munkaerőpiacon és az egyéni érvényesülésben, hogy ne legyen megosztott a társadalom, hogy otthon érezze magát mindenki, hogy egyre jobban kötődjenek Észtpártához a nem észtpárti is. Az orosz nyelvű középiskolákban 2007-től kezdődően fokozatosan áttértek arra, hogy a 10. osztálytól kezdve – egyes tantárgyak esetében – az oktatás 60 százaléka észtpárti nyelven történjen. Vannak már kézzelfogható eredmények, de a bevándoroltak idősebb nemzedékének észtpárti nyelvtudása csak igen lassan javul, és az integráció sok oroszban félelmet is ébreszt, mert kísérleti alanynak érzik magukat. Részben az integrációval kapcsolatos megoldatlan gondokra utal-

tak a 2007-es tallinni zavargások is, amelyek az *ismeretlen katona* emlékére a szovjet időben emelt szobor külvárosi temetőbe költöztetésekor törtek ki, bár igaz, hogy itt a háttérben többféle motiváció is tetten érhető volt. Ennek ellenére azonban Észtország fokozatosan eltávolodik Oroszország befolyási övezetétől, egyre több – észtül is jól beszélő – orosz fiatal tűnik fel az észt politikai és társadalmi életben, és az ő tekintetük már inkább Nyugat felé fordul. 2017-ben az észtok a lakosság 69 százalékát alkották, az oroszok pedig 25%-át.

Észtországban egyébként 2011-ben 84 általános iskola és 58 gimnázium volt orosz tanítási nyelvű, így nagyjából az észtországi diákok 23 százaléka részesült orosz tannyelvű oktatásban. 34 újság és 20 folyóirat jelenik meg orosz nyelven. Az orosz nyelvű rádióadások száma 6, már az Észt Televízióban is van külön orosz csatorna, de a nem észtok nagyobbik része továbbra is inkább az oroszországi csatornákat nézi. Észtország gazdasági eredményei mellett sikereket könyvelhetett el az utóbbi években az integráció terén is, de – reálisan szemlélve a nehézségeket – még sok a tennivaló. A gazdasági fejlődés jótékony hatást gyakorolhat a többség és a kisebbség viszonyára is, de egy esetleges recesszió veszélyeket rejthet magában.

Gazdaság, információtechnológia és oktatás

■ Nagy kihívást jelentett az 1990-es évek elején Észtország számára a gazdaság talpra állítása, mert a mindennapokra jellemző jegyrendszerből kellett kiindulni. Az akkori észt vezetés bátor elhatározással liberális gazdaságpolitikát hirdetett, amelyet azóta is – kisebb változtatásokkal – minden kormány követett. Nem alkalmaztak védővámokat, engedték, hogy a piac szabja meg a feltételeket. A korábbi nagy – és igénytelen – szovjet piacról át kellett állni a minőségi termelésre. Észak-európai példákat és mintákat igyekeztek követni a gazdaság mellett az élet minden területén.

A kibontakozáshoz azonban pénzreformra is szükség volt, hiszen kezdetben még a rubel volt a fizetőeszköz. 1992 nyarán – óvatosságra intő nyugati tanácsok ellenére – saját konvertibilis valutát (korona) vezettek be, amelynek az árfolyamát kezdetben a német márkához, később pedig az euróhoz kötötték. Ez utóbbi használatára egyébként 2011-ben tértek át. A pénzreform sikeres végrehajtásában fontos szerep jutott az 1940-ben az Egyesült Államokba, Nagy-Britanniába és Svédországba deponált aranynak. A két utóbbi állam közben átadta a náluk letétbe helyezett aranyat a Szovjetunióknak, de 1992-ben kompenzálták Észtországot. Meghatározó jelentőségű volt továbbá a stabil költségvetési politika is. Az alkotmány előírása szerint az éves költségvetés nem zárulhat hiánnyal. Általában sikerült is egyensúlyban tartani a költségvetést, az esetleges maradványt pedig rosszabb időkre tették félre, és az oktatás fejlesztésére fordították.

1994-től indult ismét fejlődésnek a gazdaság. Két évvel később megnyitotta kapuit a részvénytőzsde is. Svédországból és Finnországból érkezett a legtöbb beruházás, ezekkel az országokkal alakult ki a legaktívabb kereskedelmi kapcsolat is, és lassanként már a bankszektort is ők uralták. A gazdasági környezet egyre stabilabbá vált. Végrehajtották a tulajdoni reformot (ezen belül a privatizációt) is, új vállalatokat alapítottak, és az infrastruktúra magánosítása egészen a 21. század elejéig tartott. Kimagaslóan nőtt a szolgáltatóipar jelentősége, a korábbi nagyvállalatokat közép- és kisvállalatok váltották fel. Kezdetben elsősorban fa- és fűrészárut, illetve gépeket és berendezéseket exportáltak Nyugatra. Észtor-

szágban egyébként számos vállalkozó számára sokáig a fa eladása jelentette a tőkéhez jutás elsődleges forrását, nem pl. az *olajszőkítés*. Oroszországba elsősorban halat és tejipari termékeket szállítottak, amit azonban megnehezítettek az orosz részről – politikai okokból – megemelt vámok. Sokkal jelentősebb bevétel származott azonban az észti vasútvonalakon és kikötőkből Nyugatra szállított kőolajból és olajipari termékekből, ami azonban az idő előrehaladtával – és az oroszországi infrastruktúra fejlődésével – fokozatosan csökkent.

Az 1998-as oroszországi pénzügyi válság következményei begyűrűztek ugyan Észtországba, de 2000-ben ismét hosszabb ideig tartó komolyabb fejlődés kezdődött (a GDP 5-10 százalékos éves növekedésével), ami nemcsak az export látványos erősödésével, de a közhangulat érezhető javulásával és optimistábbá válásával járt együtt. Ezt támogatta 2004-ben az EU-hoz történt csatlakozás, az onnan származó források felhasználása és a beruházások gyarapodása is. 1995–2008 között az észtszági GDP a 3,6-szorosára nőtt. Erősödött a belső fogyasztás is, melynek nagy részét azonban hitelből fedezték.

A 2008-as pénzügyi világválság a következő évben a GDP 14%-os csökkenését hozta magával, növekedett a munkanélküliség (4-ről 19%-ra). Emelték az adókat, csökkentették a fizetéseket, felhasználták az EU-s alapok támogatását és a költségvetési maradványokat, így nemsokára sikerült úrrá lenni a nehézségeken, nem kellett újabb kölcsönöket felvenni. Ezek mértéke egyébként Európában a legkisebbek közé tartozik, nem haladja meg az éves GDP 10 százalékát. Emellett sikerült látványosan visszaszorítani a korrupciót, versenyképes adópolitikát kialakítani, valamint átláthatóvá és jóval hatékonyabbá tenni a közigazgatást és az állami szolgáltatásokat. A demokratikus intézményrendszer mellett a sajtó és az internet szabadsága is a legelsőek közé tartozik a világban.

A gazdaságpolitikai irányvonal folytonosságának megőrzése mellett kezdettől fogva politikai konszenzus kísérte az infokommunikációs szektor fokozott fejlesztését és az oktatás prioritásként történő kezelését is. Észtország ásványkincsekben nem mondható gazdagnak, de iskolázottság terén hagyományosan jól állt, ezért kísérte kezdettől fogva nagy figyelem az információtechnológiában rejlő lehetőségeket, mivel kitörési pontot jelenthetett a lakosság számára.

A digitális társadalom kiépítése 2000-ben a mobilparkolással és a népszerű nyilvántartással kezdődött, majd 2002-től már egyetlen (chip)kártya szolgált a 15 év felettiek azonosítására, egyesítve a személyi igazolványt, a laccím-kártyát, az útlevelet, a tb- és adókártyát. Ugyanezt lehetett felhasználni a digitális aláírásokhoz és a banki ügyintézéshez is. Ezután jött az elektronikus földnyilvántartás és buszjegy, 2005-től pedig már a választásokon is lehet elektronikusan szavazni. Az utóbbi időben a szavazatok kb. 30 százalékát adják le így. Néhány évvel később pedig már az egészségügy információtechnológiai fejlesztésére került a sor, ami egyharmadával rövidítette meg a kórházi sorokat. Napjainkban a receptek 99 százalékát már elektronikusan adják ki. Átértelmeződött és láthatatlanná vált a közigazgatás, mely már nem használ papírt. Állítólag a házasságkötésen és a házneladáson kívül az állami szolgáltatások 99 százaléka online elintézhető. Az adóbevallás három perc alatt elkészíthető, az adófizetés 98 százaléka is ilyen formában történik, és már 20 perc sem kell egy új vállalat megalapításához. Világszerte nagy feltűnést keltett 2014-ben a digitális tartózkodási engedély lehetőségének bevezetése külföldi állampolgárok számára, ami odaköltözés nélkül teszi lehetővé az észtszági ügyintézését, új vállalatok alapítását. Azóta már sokan éltek a lehetőséggel, közel ezer új vállalat jött létre sok új észtszági mun-

kahelyet teremtve és növelve az adóbevételeket. Nem véletlen tehát, hogy az észtországi GDP közel 7 százalékát már az infokommunikációs szektor adja, és az eredmények az oktatásban is megmutatkoztak.

Az észtországi fiatalok egyre jobban szerepelnek a Pisa-tesztek megoldásában nemcsak európai, de világviszonylatban is. 2006 óta ez folyamatosan javuló tendenciát mutat, és jó fényt vet az észtországi oktatás színvonalára. Hogyan sikerült rövid idő alatt és viszonylag alacsony ráfordítással egy ennyire jól működő oktatási rendszert kiépíteni? A politikai mellett itt valószínűleg a széles körű szakmai konszenzust is ki kell emelni, mely lehetővé tette, hogy hosszú távú közoktatás-fejlesztési stratégiát dolgozzanak ki, amelyben igyekeztek összehangolni a társadalmi és a munkaerőpiaci igényeket, méltányossá és mégis hatékonyra tenni az iskolák munkáját. A függetlenség helyreállítását követően átalakították a tanárképzést, és az oktatásra fordított kiadások nem csökkentek, hanem nőttek, és az elmúlt öt évben 40%-al emelkedtek a pedagógusfizetések is. Az iskolák és a tanárok viszonylag széles körű autonómiával rendelkeznek. Kezdetből fogva nagy hangsúlyt fektettek az angol nyelv hatékony elsajátítására. Egyenlőségen alapul az iskolarendszer, az eltérő képességű és különböző társadalmi helyzetű gyerekeket nem különítik el egymástól, nem alakult ki szakadék az oktatási intézmények között. Nem hagyják, hogy a gyengébben teljesítők lemaradjanak. Természetesen az infokommunikációs eredmények is hozzájárulnak a sikerhez. Szakmai képzéseket tartanak a pedagógusoknak, és kezdetből fogva bevonják az internetet az oktatásba, a tanulók már az általános iskola elejétől megismerkednek alapvető programozási ismeretekkel.

Észtország egyértelműen a nyugati kultúra részévé vált annak ellenére, hogy a 18. század elején Oroszországhoz csatolták. A függetlenség helyreállítását követően rendezni kellett a korábbi fél évszázadban beköltözött nem észtek helyzetét, és modernizálni kellett az országot ahhoz, hogy az életszínvonal javulása mellett bizonyíthatassák azt is, hogy a kis államok számára is van hely a nap alatt. Szerencsés esetben Észtország ismét gazdasági és kulturális közvetítő szerepet tölthet be Nyugat és Kelet között. A geopolitikai elhelyezkedésben azonban továbbra is sok veszély rejlik, ezért konszenzusos politikával igyekeznek olyan hatékony államot és demokratikus politikai légkört kiépíteni Észtországban, mely csökkentheti a mindenkori kockázatok mértékét.

■ BIBLIOGRÁFIA

- Bereczki András: *Az észti állam és az orosz kisebbség*. Limes 2011. 3. 55–70.
 Bereczki András – Bereczki Urmas: *A nemzetiségi kérdéstől az önrendelkezésig*. In: *Észtország a fordulat előtt*. Folia Estonica T. 1. BDTF. Szombathely, 1992. 101–113.
 Csekey István: *Az Észt Köztársaság alkotmánya és a Baltikum világpolitikai helyzete*. Magyar Kisebbség 1926. 4. 120–132.
 Csekey István: *Észtország állammá alakulásának története és államrendje*. Klny. a Kecskeméten működő egyetemes ref. jogakadémia százéves fennállása alkalmából kiadott „Emlékkönyv”-ből. Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét, 1932.
 Eesti Vabariik. Maa. Rahvas. Kultuur. TEA Kirjastus, Tallinn, 2013.
 Hutter Marianna: *Nemzethalál helyett oktatási csoda*. Magyar Nemzet 2017. 03. 06.
 Jávorszky Béla: *Néhány gondolat az észtországi és lettországi oroszokról*. Gereben Ágnes tanulmányára reagálva. Pro Minoritate 1997. 2. 82–85.
 Lagzi Gábor: *Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországban, Lettorságban és Litvániában a rendszer-váltást követő időszakban*. EÖKIK, Bp., 2008.